

Masát András

ANARCHISTA NÉZETEK ÉS IRODALMI HAGYOMÁNYOK A MAI
NORVÉG PRÓZÁBAN JENS BJØRNEBOE MUNKÁSSÁGA KAPCSÁN

Jens Bjørneboe /1920-1976/ a háború utáni norvég irodalom egyik kiemelkedő képviselője. Semmelweis /1968/ o. drámájában, az epilógusban a diák a következőképp kommentálja az eseményeket: "Ahogy láthatták, a darab a tekintélyelvű társadalomról szólt, arról, hogy hogyan gyilkolják meg a tekintélyelvű állam erői - ezúttal a profeszszori hatalmi csoport - a szabadon gondolkodó és alkotó embert."¹ Utolsó regényében, A cápák-ban /1974, magyarul 1981/ pedig a Neptun nevű hajó tisztjei és legénysége az egymás elleni elkeseredett haró után egy szigetre vetődnek, ahol egy darabig idillikus életet élnek egy olyan közösségben, melyben "nincs úr és szolga".² Mindkét idézett rész utal arra a Bjørneboe műveiben mindvégig megnyilvánuló attitűdre, mely az egyén korlátlan jogait az antiautoritás talaján hirdeti és mindenfajta hatalmi struktúrát elvet. Ez egy olyan írói alapállást eredményez, mely életművét ideológiai vonatkozásban direkt, poétikai-esztétikai pozícióiban pedig indirekt, nagymértékben meghatározza. A következőkben ezt a fontosnak vélt ideológiai-etikai motívumot kiemelve, annak eszme- ill. irodalomtörténeti előzményeire mutatunk rá; azaz megkíséreljük azt bizonyítani, hogy Bjørneboe életműve - elsősorban a kiemelt je-

gyek alapján - egy tradícióvonalba ágyazható bele a norvég irodalomban, mely az 1880-as évektől egészen az 1970-es évekig nyomon követhető. Ideológiai vonatkozásában ez egy olyan irodalmi hagyományt jelent, mely radikális, szélsőséges, anarchista-utópista társadalomkritikai irányultságú; irodalmi-poétikai eszközeiben pedig számos közös jeggyel rendelkezik. Vizsgálódásainkról az alábbiakban úgy számolunk be, hogy - a szimpozion témájának megfelelően - elsősorban a művekben kifejezésre jutó ideológiai-etikai üzenet tartalmi-tematikai összetevőire fordítjuk figyelmünket, és hely hiányában eltekintünk az elméletileg ettől elválaszthatatlan poétikai-retorikai struktúrális faktorok közelebbi elemzésétől.

Bjørneboe művei végeredményben egy alapélményre válaszolnak, mely szerint az emberiség története aljas bűntettek története. Regényről regényre haladva ez az élmény tágul időben és térben; az egyes művek ennek megfelelően jobbára kvantitatív argumentációk az írói hipotézis bizonyítására. Az egyszerű kerettörténetekben botétként kapnak helyet bizonyos történelmi tények, dokumentumként szolgálva az alaptézist. A metafizikus írói történelemfilozófia a következő absztrakt ellentétpárokat teszi meg a legfőbb kategóriáknak: gonoszság/jóság, hazugság/igazság, tekintélyelvűség/szabadság. Ebben az írói világképben kiemelt szerepet kap a tökéletes egyéni szabadság eszméje, mely a művek üzenete szerint alapfeltétele az emberi aljasság, a megcsontosodott előítéletek, a csorda-

szellem megszüntetésének, megszüntethetőségének. A szenvedélyes, militáns szembeállítás a fennálló erkölcsi normák és társadalmi intézmények ellen ugyanakkor mindenfajta szervezett, hierarchikus társadalom tagadását jelenti és archaikus jellegű. Bjørneboe önmagát egy esszéjében az ún. anarcho-nihilizmus követőjének vallotta. Ezen olyan szintézist értett, melynek egyfelől az anarchizmus konzekvens tekintélytagadása, másfelől a "saját, kritikus gondolkodásra, empirikus vizsgálatra irányuló akarat"³ az összetevője. Anarchizmusának utopisztikus színezetéről az egyes művek szerkezeti megoldásai is tanúskodnak. Az egyes betéteket a központi figura ismerteti, vagy kommentálja. Ezek a központi szereplők egyfelől forradalmi eszmókat hirdetnek vagy radikális társadalmi változásra várnak, másfelől viszont szkepszisbe, rezignációba, elkeseredett alkohelmámorba menekülnek s tudatosan a társadalom outsiderséi, akik képtelenek bármilyen cselekvésre a "pokoli jegyzőkönyvek"⁴ vezetése kivételével. Így a "pozitív" megoldások az egyes regényekben /pl. A csend /1973/ egy apokaliptikus világforgóradalom víziójával zárul, az említett Cápák-ban a sziget egy átmeneti idillt jelent/ nem illeszkednek szervesen a regények struktúrájához és az írói szintézis hiányáról tanúskodnak ideológiai, - de más tényezőket figyelembe véve esztétikai vonatkozásban is. Bjørneboe egy interjúban a következőket mondja magáról: "A legnyilvánvalóbb ellentmondás abban, amit én 1951-es

első jelentkezésem óta irtam, a feszültség egy erősen befelé forduló, határozottan metafizikus és álmodozó vágyakozás - és egy éppolyan erős kifelé forduló, polemikus és dokumentarikus kor-elkötelezett, tulajdonképpen forradalmi magatartás között."⁵ Ez az ellentét véleményünk szerint alapvető. Ez tükröződik az egyes művek érték- és cselekménystruktúrájának ambivalenciájában, s ez magyarázza nagymértékben az írói világképben az anarchista attitűd részarányát is.

Az anarchizmus a norvég szellemi életben expressis verbis először az 1880-as években jelentkezett. Elterjedése elsősorban külföldi áramlatok recepciójával függ össze: Arne Garborg, a korszak egyik legjelentősebb írója Párizsból 1886-ban egy verset küld lapjának, a "Fedraheimen"-nek Anarkistensong /Anarchista ének/ címmel. 1887-ben a "Nyt tidsskrift" - ben pedig megjelenik az orosz Kropotkin nagyhatású cikke Anarkiets videnskabelige Grundlag /Az anarchizmus tudományos alapja/ címmel. Jóllehet az anarchizmus eszméje Norvégiában kétségtelenül elsősorban Kropotkin Skandináviában lefordított cikkei és előadásai nyomán terjed, fontos utalni arra, hogy ennek megvoltak a hazai előfeltételei is. Egyrészt az 1880-as évek közepétől a hazai polgárság egy szűk, főképp művészekből, intellektuellekből álló rétege radikalizálódik. Ezt közvetlenül a belpolitikai és az irodalmi élet területén jelentkező események váltják ki: 1884-ben hatalomra jut a liberális ellenzék, de Sverdrup kormánya óriá-

si csalódást okoz. Másrészt felháborodást keltenek az irodalmi életbe beavatkozó állami döntések /a Kiellandügy, Jaeger és Garborg könyvének betiltása/. A tulajdonképpeni ok azonban kétségtelenül a rohamos kapitalizálódás; szociális - etikai vonatkozásaiban, mely az addig paraszti társadalmat felváltja. De nemcsak a polgárság egy szűk rétege, hanem az ország túlnyomó többségét kitevő parasztság kultúráját hordozó, hirdető, azért harcoló írók egyrésze is - egészen más szempontok alapján - fellép az igazi változtatásokra képtelen kormányzat ellen, sőt elveti a parlamentarizmust is, és helyette a kisebb paraszti helyi önkormányzatot /"bygdeting", "sjelvstyre"/ szeretné megvalósítani. Norvégiában tehát az anarchista eszmék két különböző társadalmi bázison hódítanak tért: a "nemzetközi" variánsnak a radikális polgári réteg a hordozója, legjelentősebb képviselője Hans Jaeger /1854-1910/ és köre, az un. Kristiania-bohémelek. Ideológiájuk tulajdonképpen a francia forradalom eszméiben gyökerezik; a radikális polgárság eszményeit a ráció talaján látják megvalósíthatónak. A másik változat pedig a nemzeti történelemre tekint, s a jogaiban senki által nem korlátozott vagy legalábbis messzemenő jogokat élvező, gazdaságilag független középparasztot, az un. "odelsbonde"-t tekinti eszményképnek, aki soha nem volt jobbágy és sok vonatkozásban egy történelmi középnemesség szerepét töltötte be véleményünk szerint. Ez a nemzeti romantika indíttatását magában

hordozó változat elsősorban Ivar Mortensson-Egmund és a Fedraheimen c. lap köré csoportosuló írók nevéhez fűződik. Számukra a parlamentarizmus elvetése úgymond a "többség hatalmának" elvetése is, és ez utat nyitva bizonyos patriarchisztikus elképzeléseknek olyan egyéniségkultusz irányába is mutat, melynek később egyértelműen negatív vonatkozásai mutatkoznak. Jóllehet ezen népi-nemzeti anarchista eszmék irodalmi jelentősége nem mérhető a polgári írókéhoz, a két változat kialakulása bizonyítja, hogy nem véletlen az ebben az időben újra fellobbanó nyelvviita sem, melynek során a dánból kialakult un. bokmål szembekerül az ősrégi nyelvre és a különböző dialektusokra visszamenő un. nynorsk nyelvvel: a századforduló előtt Norvégiában két olyan társadalmi kód működik, mely a kommunikációs formákat, az egyes eszmék recepciójának módját is alapvetően meghatározzák. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az egyik a lényegében polgári, városi kultúra kódja, mely nyelvében a bokmål-t használja, a másik pedig az un. nynorsk nyelvet használó⁶ paraszti kultúráé. Bjørneboe életművével mindenképpen a bokmål nyelvi kultúra meghatározta tradícióhoz kapcsolódik, anarchizmusa és irodalmi tevékenysége ennek megfelelően Hans Jaeger és köre munkásságával állítható párhuzamba. Ennek maga Bjørneboe is tudatában volt, amikor egy esszét szentel Hans Jaegernek. Az 1880-as évek polgári anarchizmusa azonban csupán egyik - ideológiai - összetevője annak a hasonlatosságnak, mely

a korszak irodalmi áramlatai és Bjørnboe esztétikája között meghúzható. Ahogy Jaegerék a norvég naturalizmus legkonzekvensebb képviselői, úgy Bjørnboe is a naturalizmust tartja az irodalom leglényegesebb kategóriájának.⁷ Jaeger és körének tevékenysége azonban a naturalizmuson túl is mutat /folyóiratuknak pl. "Az impresszionista" címet adják/, és nyilvánvalóan ez a helyzet Bjørnboeval is, aki 1951-ben megjelent költeményeiben egy metafizikus-antropozofikus kör képviselőjeként jelentkeznek. - Továbbra is csupán az anarchista eszmék irodalmi recepcióját tartva szem előtt, megállapíthatjuk, hogy ezek az eszmék elsősorban a norvég naturalizmus egyik ideológiai alkotóelemeként jelentkeznek és az egyén jogait és lehetőségeit egy extrém radikális társadalomkritika talaján hangsúlyozzák. Ugyanakkor az individuuum felé való fordulás elvezet a naturalizmust felváltó, látszólag ellentétes irodalmi áramlathoz, a norvég ún. újromantikához is, mely a társadalmi problémák felvetésétől elzárkózva az egyén irracionális reakcióit, belső folyamatokat állít a középpontba. Az újromantikusként jelentkező Hamsunnál az életmívét meghatározó egyéniség-kultusz számos hatás /pl. Nietzsche/ mellett véleményünk szerint éppen a feljebb említett, ősi paraszti értékrendszerből fakadó anarchizmus⁸ lapangó patriarchális, arisztokratikus vonásait erősíti fel. De ugyanígy a "polgári" anarchizmus bizonyos elemei, elsősorban az egyéniség korlátlan önmegvalósítását helyozve előtér-

be, mutatkoznak - a fent ismertetett társadalmi-történelmi események következményeként - abszurd is, a Rosmersholm /1886/-tól kezdve Hedda Gabler, Solnes építőmester stb., bár már az 1882-es A házáruló /másutt: A nép ellensége/ is előrevetíti az egyéniség és a tömeg szembenállásában az individualizmus előtérbe kerülését; természetesen az életmű egészében lényegesen eltérő ideológiai keretben, mint Ibsennél. Az anarchisztikus vagy alhoz közelálló ideológiai attitűd, az antiautoritér individualizmus továbbá átvezető tematikai-etikai elem az 1880-as, és az 1890-es évek norvég irodalmának stílusváltásánál - ambivalens ideológiai-filozófiai vonatkozásokkal.

Bjørneboe anarchizmusa nemcsak az 1880-as évek bizonyos írói magatartásával állítható párhuzamba. A két világháború között, a huszas és harmincas évek egyik áramlata, az ún. kulturradikalizmus azt a hidat jelenti, mely az 1880-as évek irodalmát, ideológiai kisugárzását Bjørneboe életművével és ozáltal a második világháború utáni generációval összeköti. A kulturradikalisták nem alkotnak egy zárt közösséget, alapvetően közös nézeteik miatt azonban egy olyan konkrét szellemi áramlatot jelentenek, mely több filozófiát integrálva az 1880-as évek néhány eszméjét továbbviszi. A sajátos attitűd mellett itt elsősorban arra utalunk, hogy a kulturradikalisták a ráció, a tudomány garantálta haladásban és társadalmi megújulásban hisznek. Leif Longum irodalomtörténész 1979-ben Jon Elster nyomán hét tulajdonságot jelöl

meg a kulturradikalista jellemzőjeként. "1. A kulturradikalista elkötelezett, gyakran a moralizmus határán. 2. A politikai és gazdasági hatalomhoz nem fűződik kapcsolata. 3. A személyi integritást nagyra értékeli. 4. Amatőr, általában irodalmár, és olyan dolgokat vet fel, melyekhez nincsen különösebb képzettsége. 5. Városlakó és távol áll a vidék tömegmozgalmaiktól, mint pl. a nyelvita, alkoholellemesség és laikus egyházi mozgalmak. 6. Elsősorban az újságot és a pamflet műfaját használja. 7. Radikális, nem szükségképpen szocialista, és a társadalomban a gyengék oldalára áll."⁹ Ezek nem irodalmi kritériumok, mégis jellemzően mutatnak egy magatartás irányába, mely a polgári anarchizmusnak a Jaeger-kör által képviselt nézeteit sok vonatkozásban továbbviszi. Az idézett tulajdonságok mindegyike ugyanakkor Bjørneboe magatartására, személyiségére és írói gyakorlatára is vonatkoztatható, a zsurnalizmus éppúgy mint a polgári kultúra konvenciórendszeréhez való kapcsolódás. Itt azonban hangsúlyozni kell, hogy amíg Jaegernél és a kulturradikalistáknál a ráció győzelmébe vetett hit egyértelműen optimista történelemszemléletre utal, addig Bjørneboe-nál ez már egy ambivalens világnézet alkotórésze. Ez az ambivalencia magyarázza, hogy e racionális, pozitivisták történelemszemlélet későbbi kritikája is szoros kapcsolatba hozható Bjørneboe irodalmi munkásságával. Ezt a reakciót legjobban az 1948-ban induló Heretica o. dán folyóirat köré csoportosuló írók, költők

irracionalizmusa jellemzi. Amikor Brynildsen a Hereticá-ban 1949-ben a "korszellemet egy antropozofikus, keresztény-idealista álláspontról"¹⁰ bírálja, utalnunk kell arra a feljebb említett tényre, hogy Bjørneboe 1951-ben az antropozófiai kör költőjeként mutatkozik be /maga is egy un. Steiner-iskola tanára több évig Oslóban/. Tehát lényegében arról van szó - mint ezt már feljebb láthatuk -, hogy az anarchisztikus eszmék jelentkezése Norvégiában éppúgy jelenthet egy radikális társadalomkritikai töltésű, racionális filozófia talaján álló irodalmi attitűdöt /mely a francia felvilágosodás és a francia forradalom racionalista eszméiben gyökerezik, l. Jaegerék, kulturradikalizmus/, mint a fennálló társadalom tagadását vagy negligálását irracionális ideológiák keretében /l. nemzeti-romantikus történelmi eszmék: Mortensson-Egnund; antropozófia, stb./. Ezt a kettősséget látjuk Bjørneboe-nél és ily ambivalens módon reagál - ideológiai aspektusait tekintve - a norvég irodalom egésze bizonyos nemzeti történelmi-társadalmi eseményekre az 1880-as években, majd a két világháború között. Lényegében ez történik nemcsak a háború után közvetlenül, hanem az 1960-as, 70-es évek mind erőteljesebben radikalizálódó, mindinkább kimondottan politikai célú irodalma esetében is. Kb. 1965-től kezdődően ugyanis irodalmi periódusváltásnak, ill. generációváltásnak lehetünk tanúi. Ezt a folyamatot a Profil c. folyóirat köré csoportosuló írók mozgalma, az un. Profil-modernizmus indítja el, mely

rendkívül összetett irodalmi jelenség. Nagyon leegyszerűsítve a következőképp jellemezhetjük: a Profil-csoport támadja a konzervatívnak mondott irodalmi establishment-et és az odáig lényegében csak elszigetelten jelentkező modernisztikus kísérletek elméleti indoklásával, a gyakorlatban pedig tudatos folytatásával az addig hagyományos realista, pszichologizáló irodalmat az európai új törekvésekhez kapcsolja; többek között a francia nouveau roman tárgyilagos tényprózájának vagy a Gombrowicz nyomán kialakuló un. szerep-prózának norvég recepciója folytán. Míg ebben az első szakaszban /kb. 1965-1968/ az irodalom és a politika lényegében különválnak, az 1970-es évek elejére kialakult második szakaszban egy nagyon szoros összefonódás jön létre a legtöbb irodalmi súllyal rendelkező írók munkássága és a politikai, baloldali, de **és** ultrabaloldali mozgalmak között. Az irodalmat a konkrét és direkt társadalmi feladatok szolgálatába kívánják állítani, s az író szociális funkciójából kiindulva egy új, un. szociálrealizmust megvalósítani, mint esztétikai normatív kategóriát. Az első szakaszban az irodalmi tekintélyek elleni harc egy általános antiautoritér lázadás része, mely új életformák keresését, a szexualitáshoz való új viszonyt helyezi előtérbe, s ebben Jaeger szabad szerelmet hirdető olveire éppúgy viszsza mutat, mint ahogy azonos irányultságot jelez Björneboe két polgárpukkasztó, pornográfusnak minősített regényével.¹¹ A második szakaszban a jóléti társadalom el-

leni nagyon konkrét és hangos szélsőbaloldali, leginkább maoista kritika talaján ez az irodalom már jellegéből fakadóan is anarchisztikus pozíciókat rejt magában, jól lehet ezek az individuum egészen másfajta szemléletét jelentik, mint a jaegeri, vagy Bjørneboei világgépben. A Profil-modernizmus az 1960-as, 70-es évek legfontosabb, egyben legheterogénebb mozgalma volt. Ezért is mutathat ideológiájában több hasonlóságot azzal a Bjørneboeéval, akit lényegében mint az irodalmi establishmenthez tartozót elvet. Helge Rønning irodalomtörténész joggal írhatja: "Egészében egyfelől a kortudat és történelmi jelenlét, másfelől egy általános emberi metafizika különös keveréke jellemzi a Profil-modernizmus költészetét és programnyilatkozatait az első években."¹² Ez a jellemzés szinte szó szerint megegyezik Bjørneboe alapul vett önjellemzésével és írói gyakorlatával, annak ellenére, hogy Bjørneboe elsősorban a háború után közvetlenül jelentkező irónemzedék képviselője: munkásságában ugyanis előrevetít ill. részben átvesz olyan esztétikai-ideológiai pozíciókat, melyek révén hidat jelenthet az 1960-as évek közepétől jelentkező újabb generáció felé is.

Az iv tehát, mely Bjørneboe irodalmi anarchizmusa nyomán rajzolódik ki, az 1880-as évek anarchista eszméitől az 1970-es évek ultrabaloldali, maoista ideológiát közvetítő irodalmáig ér. Alapvető párhuzamos vonások Bjørneboe esztétikája és a Jaeger-kör nézetei között állnak fent. Ezekre rámutattunk és utaltunk további össze-

függésekre egyrészt a kulturradikalizmus, másrészt az 1960-as és 70-es évek irodalmi áramlatai vonatkozásában. Nem a párhuzamok kidolgozása volt célunk. Az adott összefüggésben csupán arra kívántunk rámutatni, hogy a háboru utáni norvég irodalom egyik jelentős alakjának életművében az anarchisztikus attitűd egyrészt nem gyökerek nélküli jelenség, hanem folytatása egy, a norvég irodalomban meglevő ideológiai tradíciónak, melynek kiváltó okai és feltételei mindvégig nyomon követhetők; másrészt első jelzése a háború utáni norvég kulturmilió ideológiai-filozófiai értelemben ambivalens radikalizálódásának.

Hely hiányában nem követhettük nyomon azt, hogy az említett ideológiai elemek hogyan jelentkeznek az egyes irodalmi struktúrákban. Tisztában vagyunk azzal is, hogy a segítségül hívott egyes irodalomtörténeti kategóriák nem kielégítően explikálhatók. Célunk az adott keretek között azonban csupán az lehetett, hogy bizonyos összefüggéseket, tendenciákat érzékeltessünk, melyek a mai norvég irodalom bizonyos jelenségeinek megértéséhez feltétlen szükségesek.

Összeállítások

- 1 Bjørneboe, Jens: Semmelweis. Oslo, 1968. p. 92. A szöveg-vegrészt, miként a többi eredeti idézetnél is, a dolgozat szerzője fordította magyarra.
- 2 Bjørneboe, Jens: A cápák. Budapest, 1981. p. 274.
- 3 Frihet! Sannhet! red. Otnes, Y.R. Oslo, 1977. p. 64.
- 4 Bjørneboe, Jens: Stillheten. Oslo, 1973. p. 10.
- 5 Taraldsen, Ottil: Drømmen og hjulet. In: Frihet! Sannhet! ibid. p. 101.
- 6 A nynorsk tulajdonképpen egy mesterségesen létrehozott nyelv, a bokmål mellett egy másik irodalmi nyelv szerepét akarja betölteni; ezért hangsúlyoznunk kell, hogy az egyes ún. "nynorsk"-írók saját dialektusukban írnak, a nynorsk-nak csak normatív szerepe van, és így "nynorsk"-nyelvhasználatról gyakorlatilag nem beszélhetünk.
- 7 V.ö.: "Ugy gondolom, hogy a költészetben minden fejlődés alapja a naturalizmushoz való visszatérés, csak éppen új módon és más szemmel ... Felfogásom szerint a költészet empirikus tudomány." Bjørneboe, Jens: Litteratur og virkeligheten. In: Politi og anarki. Oslo, 1972. p. 279.
- 8 Tudjuk, hogy hámsunnak a chicagói anarchista körrel volt kapcsolata amerikai ott-tartózkodása során.
- 9 Longum, Leif: Kritisk søkelys på kulturradikalismen fra mellomkrigstiden. In: Norsk Litterær Arbok. Oslo, 1979. p. 41.
- 10 ibid.
- 11 Bjørneboe, Jens: Utan en tråd I-III. Oslo, 1966-1967.
- 12 Rønning, Helge: Diktevoldets forfall. In: Linjer i norsk prosa. red. Rønning, H. Lund, 1977. p. 39.